

Xıdır n bi obrazının kosmoqonik kişi başlanğıcı funksiyası

(Səfa Qarayevin yaradıcılığı əsasında)

Sakir Əlif oğlu ALBALIYEV
AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent,

Məsələnin qoyuluşu: Xıdır Nəbi kultu geniş mənə tutumuna malikdir. Onun əsas funksiyası bərəkət verməkdir. Xıdır Nəbi mərasimlərinin təhlilindən aydın olur ki, o, həm də kosmoqonik kişi başlanğıcını təmsil edir, başqa sözlə, qadınların doğum məhsuldarlığına da bərəkət verir. Qeyd edək ki, Xıdırın yaradıcı kişi başlanğıcı ilə bağlı olması haqqındakı faktları Səfa Qarayev özünün Novruz bayramında yaradıcı cinsi davranışların simvolikasını araşdıran məqaləsində təhlilə cəlb etmişdir. Müəllif Xıdırın gecələr bərəkət paylaması və pəpaqatma aktlarını psixanalitik baxımdan araşdırmış, Xıdırın fallik gücü təmsil edən obraz olması qənaətinə gəlmişdir. Bu tədqiqat mövzumu baxımından əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün oradakı faktlara və müəllifin gəldiyi qənaətləri Xıdır Nəbi bayramının ritual-mifoloji strukturu və etnokulturoloji semantikasını baxımından araşdırmaq zərurəti meydana çıxır.

İşin məqsədi: Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd Xıdır Nəbi obrazının kosmoqonik kişi başlanğıcı funksiyasını Səfa Qarayevin yaradıcılığı və onda təqdim olunan faktlar əsasında araşdırmaqdır.

S.Qarayev ümumiyyətlə Novruzla bağlı obrazların, həmçinin Xıdırın fallik güclə bağlılığının bu obrazlarda gizli şəkildə ifadə olunduğunu qabardaraq yazır ki, "bayramın yaradılışla əlaqədar olan semantikasının əsasında dayanan fallik güc, dövləndirici mahiyyət bərbəşə deyil, gizli şəkildə təqdim olunur. Başqa sözlə, obraz və davranışın mahiyyətində fallik məzmunun olması gizlədilmənin zəruri şərti kimi ortaya çıxır. Fallik məzmunun gizli şəkildə ifadə olunduğu məqamlardan biri də Novruz ərəfəsində Xıdır ilə bağlı mövcud olan inanc və davranışlarda özünü göstərir" [10, s. 81-82].

İndi müəllifin bu qənaətə hansı fakt və fikirlər əsasında gəldiyinə diqqət edək.

A.Uca yazır: "Türk dünyasında Novruz mərasimləri zamanı ortaya çıxan fiqurlardan biri də "Xıdır Baba" obrazıdır. Belə ki, Novruz axşamı Xıdırın evləri gəzərək bərəkət paylamasına, Xıdırın

rastlaşının başına xoşbəxtlik quşunun qonacağına inanılır" [14, s. 152].

Bu məlumatda iki məqam diqqəti cəlb edir:

Birincisi, Xıdır Baba obrazının Novruz mərasimləri ilə əlaqəsi. Bununla bağlı deyildi ki, XıdırXıdır Nəbi mərasimləri ilə Novruz mərasimləri bir-birinə qarşıb. Vahid mərasim kompleksi halına gəlmişdir.

İkincisi, Xıdırın Novruz axşamında evləri gəzərək bərəkət paylaması və ona rastlaşının başına xoşbəxtlik quşunun qonması. XıdırXıdırın bərəkət paylaması onun ümumən məhsuldarlıq kultunu təmsil etməsini göstərir. Yəni o, öz verdiyi bərəkətlə məhsuldarlığı artırır, bərəkəti çoxaldır. Təbii ki, burada Xıdırın öz bərəkəti ilə hər bir məhsulu mayalaması qənaətinə də gəlmək olar. Yəni Xıdırın bərəkəti mayalama yolu ilə ötürülür. Ancaq biz bunu açıq şəkildə görmürük.

A.Uca yazır: "Qazax xalqı Xıdırı Kızır adlandırır. İnanca görə, Kızır Ata Novruz ərəfəsində üç gün gəzir. Hər bir insan həyatında üç dəfə Kızır ilə qarşılaşır. Ancaq onu asanlıqla tanıya bilmir. Əgər kim onu tanısa, ömrü boyu xoşbəxt və şanslı olar. Kızır Novruzda qəməsini qaldıranda qar əriyir və bahar gəlir" [14, s. 152].

Xıdırın tanınmaması xüsusi semantika daşıyır. Onunla rastlaşan canlı görünüş zamanı Xıdırın kim olduğunu bilmir, bunu yalnız sonradan anlayırlar. Qeyd edək ki, İlkin Rüstəmzadə bununla bağlı Ağdaş bölgəsindən bir sıra maraqlı mətnlər toplayıb.

"Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas, eşitdiyimə görə, olar gözə görükmüllər. Təsədüf hallarda gözə görükmüllər insan şəklində, amma nəşə adam hiss eləmir, bir şey isdiyə. Yox oluf gedillər" [2, s. 70].

Bu mətnə Xıdır Nəbi və İlyasın insan şəklində gözə görünmələrinin vurğulanması təsədüfi deyil. Yəni bu, xalq inancında onların şəkildən-şəkilə düşə bilməsi haqqında təsəvvürün də olduğu na işarə edir.

Xıdır Nəbi müqəddəs varlıq olduğu üçün xalq inanc sistemində müqəddəs varlıqlara aid olan yasaqlar ona da aiddir. Digər bir deyilir: "Kimsə Xıdırı gördüyünü söyləsə, o saat Xıdır yox oluf gedəjəh. Onların sirri gərəh açılmasın axı" [2, s. 70].

Bu, bizim yadıma insana ərə gəlmiş pəriləri, məleykələri salır. Onlar qız şəklinə düşüb insana ərə gəlir və bu sirri öz ərələrindən gizlədirlər. Müəyyən vaxtdan sonra elə bir vəziyyət yaranır ki, sirt faş olur. Bu vaxt pərilər, məleykələr evdə qalmır, əvvəlki dünyalarına qayıdırlar. Bu mətnə də eyni vəziyyətlə qarşılaşırıq: Xıdırın sirrini açmaq olmaz.

Xıdırın sirrini ona görə açmaq olmaz ki, o, müqəddəs varlıq, məbud, tapınılan kulturdur. Kultun sirri müqəddəsdir: sirrin açılması ilə kult öz gücünü itirir. Xıdır ilə qarşılaşan adama böyük xoşbəxtlik qismət olur, lakin həmin adam sirri açarsa, xoşbəxtlik də yox olar.

Mətnlərdən birində isə Xıdırın doğumla bağlılığına rast gəlirik: "Olar iki qardaş oluf, deyilənə görə. Biri axşam olanda atnan kəndi gəzir, diir. Xıdır Nəbi dünyaya düşən taleyini yazır. Ana bədəninnən düşür ha, u gəlir taleyini yazır. İkinci gün, üçüncü gün ki, bunun gələcəyi bu olacax, onun gələcəyi u. Biri

oların can alandı, biri tale yazan, biri də ki, ta bilmirəm, onda bir az səhvim var, malın göbəyini kəsir" [2, s. 71].

Bu mətnə iki məqam Xıdırın doğuluşla bağlı olduğunu göstərir:

Birincisi, Xıdırın uşaq ana bətnindən düşəndə, yəni doğulanda onun yanında olaraq taleyini yazması;

İkincisi, Xıdırın təzəcə doğulmuş malın göbəyini kəsməsi.

Hər iki nöqtə Xıdırın gizli şəkildə doğum, kişi başlanğıcı ilə bağlı olduğunu işarə edir. Bu mənə alt qatı təşkil edir, üst qatda isə, mətnəndə görüldüyü kimi, Xıdır tale yazan varlıq kimi təqdim olunur.

Seval Kasımoğlu yazır ki, "Türkiyənin Antaliya bölgəsində "Xıdırəllöz"lə bağlı inanca görə, "Xıdırın ağacılıq yerdə gizləndiyinə inanılır, yaşıllıq yerlərə gedilir. Mərasimlərdə qurbanı olanlar qurbanlarını kəsərlər" [7, s. 57].

Xıdırın ağacılıq yerdə gizlənməsi və insanların onun şərəfinə qurban kəsmək üçün yaşıllıq olan yerlərə getməsi Xıdır Nəbinin bir tərəfdən yaşıllıq kultu ilə bağlı olmasını, o biri tərəfdən də bərəkət verməsinin göstərir. İnsanların onun şərəfinə qurban kəsməsinin əsasında "paya-pay" prinsipi durur. Adamlar Xıdır qurban kəsir, Xıdır bu qurbandan öz payını götürür və əvəzində onların bağbağçasına, əkin-biçininə bərəkət verir.

Xıdırın bərəkət verməsi mayalanma şəklində də həyata keçir. S.Kasımoğlu yazır: "Erkəndən qalxan xalq otların şəhindən südə maya atar. Süd bu üsulla qatığa çevrilərsə, Xıdırın bu yoğurda əlini sürtmüş olmasına və o ilin bərəkət içərisində keçəcəyinə inanılır" [7, s. 57].

Qeyd edək ki, bu, Xıdır ilə bağlı magik mayalama amilidir. İnsanların otların üstündəki şəhdən südə maya atması həmin şəhi Xıdırın mayası kimi qəbul etmələrinin təzahürüdür. Adamlar həmin şəh-maya ilə südü mayalayırırlar. Burada şəh-maya Xıdırın bərəkət gücünün mayası, toxumu kimi qəbul olunur.

Xıdırın bərəkəti ilə mayalanma başqa inanclarda da müşahidə olunur. S.Kasımoğlunun təqdim etdiyi inanca görə, Xıdır ilə İlyas bir-biri ilə görüşmək üçün atlarını sürətlə çapırlar və bu zaman atların ağzı köpüklənir. Onlar bir-birləri ilə görüşüb atlarını gül ağacına bağlayırlar. Bu vaxt atların "ağzındakı köpüklər bu ağaca bulaşır. Sabahı gün, yəni Xıdır aylarının ilk günü bu ağacları altına baxılır. Xıdır və İlyasın atlarının köpüyündən varsa, bərəkət gətirməsi üçün ambarlara, axırlara, evlərə, mətbəxlərə sürülür" [7, s. 61].

Bu mayalanma faktı daha qədim inanclara əsaslanır. Burada kişi başlanğıcına əsaslanan məhsuldarlıq kultunun izləri var. Bunu aşağıdakı kimi əsaslandırmaq olar:

a) Yada salaq ki, Xıdır və İlyas bəzi mətnlərdə sevgili kimi təqdim olunurlar: "Bir inanca görə, Xıdır və İlyas iki qardaş imiş. Başqa bir inanca görə isə, onlar: Xıdır oğlan, Əllöz qız olmaqla iki sevgili imişlər" [3, s. 276].

b) Xıdır ilə İlyasın görüşündən köpüyün əmələ gəlməsi cinsi simvolika daşıyır. Belə olmasa idi, insanlar bu köpüyü bərəkət mayası kimi qəbul etməzdilər.

c) Mətnə köpük atların ağzından əmələ gələn köpük kimi təqdim olunur. Bu isə köpüyün fallik semantikasının daha qədim mənasını ortaya qoyur. Belə

ki, ağız suyu yaradıcı (kosmoqonik) gücə malikdir. Falçılar, baxıcılar öz sənətlərini, istedad və qabiliyyətlərini varis olaraq seçdikləri insanlar onların ağızlarına tükürməklə ötürürlər. Bu, möcüzəli doğuluş motividir. Yəni adi bir insan ağız suyu vasitəsilə falçıya, baxıcıya çevrilir. Bu, yenidən doğulmadır: ağız suyu isə burada fallik-seksual maya rolunu oynayır.

ç) "Koroğlu" dastanında Rövşən köpük vasitəsilə yenidən doğularaq Koroğluya çevrilir. Dastanda deyilir: "Günlərin bir günü Alı kişi Rövşəni yanına çağırıb dedi:

– Oğul, buradakı dağların birində bir cüt bulaq var, adına Qoşabulaq deyirlər. Yeddi ildən yeddi ilə cümə axşamı məşriq tərəfdən də bir ulduz doğar. Bu ulduzlar gəlib göyün ortasında toqquşurlar. Onlar toqquşanda Qoşabulağa nur tökülər, köpüklənib daşar. Hər kim Qoşabulağın suyundan içsə, aşıq olar. Özünün də səsi elə güclü olar ki, nərgəndən meşədə aslanlar ürkər, quşlar qanad salar, atlar, qatırlar dırnaq tökər" [8, s. 18].

Burada diqqət çəkən odur ki, Rövşəni Koroğluya çevirən köpük Xıdır və İlyasın atlarının görüşməsindən yaranan köpükdə olduğu kimi iki tərəfin görüşündən yaranır. Görüldüyü kimi, göydə ulduzların toqquşmasından od yaranır, həmin odun su ilə qovuşmasından – görüşməsindən isə fallik gücə malik köpük yaranır. Bu cəhətdən, istər mətnlərdə iki sevgili kimi təqdim olunan Xıdır və İlyasın görüşməsinin səbəb olduğu köpük, yəni onların atlarının görüşməsindən yaranan köpük, istərsə də odla suyun görüşməsindən yaranan köpük seksualfallik gücü təmsil edir. Çünki bu köpük sakral kişi və qadın başlanğıclarını təmsil edən tərəflərin görüşü nəticəsində yaranan seksual maya, toxumdur. Dastanda Həsən xan tərəfindən gözləri kor edilmiş Alı kişinin özü də korluqdan qurtulub yenidən doğulmaq üçün həmin köpüklə mayalanmaq istəyir: "Çox igidlər, şahzadələr bu su üçün gəliblər, ancaq heç birinin baxtı yar olmayıb. İndi yeddi il tamam olhaoldur. Vədə çatıb. Get, axtar, Qoşabulağı tap, ancaq köpüyündən bir qab da doldurub mənə gətir!" [8, s. 18].

d) Atların ağzından tökülən köpük seksual toxumdur: çünki bu köpük atların görüşməsindən yaranır.

S.Qarayev yuxarıda verilmiş faktları belə şərh edir: "Göründüyü kimi, bu mətnlərin hamısında Xıdır sakral dövləndirici kimi çıxış edir. Onun yaşıllıq yerdə gizlənməsi inancı mövcuddur. Həmçinin südün yoğurda çevrilməsi onun öz bərəkətverici fallik gücünü göstərməsinin işarəsi kimi qəbul edilir. Yuxarıdakı mətnə Xıdırın "əlini sürtmək" davranışının semantikasının, əslində, fallik davranış olması da aydın olur. İnanclarda atın ağzından gələn köpük kimi əsaslandırılan maddə də sakral dövlən işarəsidir ki, evə-əşiyə xeyir-bərəkət gətirəcəyinə inanılır" [10, s. 82].

Müəllif Xıdırın fallik gücü ilə bağlı iki çox maraqlı məsələyə diqqət verir: "Burada bizim üçün ən maraqlı olan iki məsələyə xüsusi ilə diqqət yetirmək istərdik. Bunlardan birincisi Xıdırəllöz günü asılmış yelləncəkdə yellənməyən şəxsın başının keçəl (kəl) olacağı inanıcıdır" [10, s. 82].

(Davamı var)